

**РОЗДІЛ 10.
АГІТАЦІЙНА ПОЛІТИКА НАЦИСТІВ
ЩОДО ВИЇЗДУ НА РОБОТУ В НІМЕЧЧИНУ
НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ВІСТІ ПРИЛУЧЧИНИ»
(1941–1943 РР.)**

Вступ. Нещодавно громадськість Європи відзначала 80-у річницю з часу закінчення німецько-радянської війни (1941–1945 рр.). Проте в історичній науці і донині залишаються теми, які, в силу різних обставин, не були дослідженими.

Після прийняття законів про декомунізацію у 2015 р., до наукового обігу дослідники залучають нові документи, які довгий час були засекреченими та майже недоступними для вивчення. Тож нині в історичній науці знаходять відображення проблеми, які з певних міркувань раніше були мало або повністю недослідженими. Недостатньо вивченою донедавна була і є нині проблема оstarбайтерів, яка також є однією із сторінок Другої світової війни.

Метою даної роботи є проаналізувати публікації з проблеми вербування робочої сили з України та перебування українців в Німеччині на сторінках газети «Вісті Прилуччини» у 1942–1943 рр., розглянути їх основну тематику, а також показати зміст листів, які писали молоді люди з Німеччини додому, на Прилуччину.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності, системності. **Методи:** проблемно-пошуковий, хронологічний, історико-системний та аналітичний. **Новизна дослідження** полягає у введенні вперше до наукового обігу документів, які зберігаються в Державному архіві Чернігівської області, з метою аналізу тематики публікацій на тему агітації та відправлення робочої сили з Прилуччини до Німеччини та епістолярію оstarбайтерів на сторінках газети «Вісті Прилуччини».

Історіографія дослідження. В останні роки побачило світ ряд узагальнюючих праць, які були присвячені оstarбайтерам України.

Це роботи С. Гальчак, Т. Пастушенко і М. Шевченко [22], Т. Пастушенко [70], О. Салати [79] та ін.

Узагальнюючі матеріали по районах та по області, статистичні дані, свідчення оstarбайтерів й аналіз епістолярію оstarбайтерів Чернігівської області опубліковані у роботах А. Морозової [56], Л. Нестеренко [59–62], у збірнику документів та матеріалів громадян Чернігівщини про перебування у неволі [82] та ін. Пресу Чернігівщини окупаційного періоду досліджували І. Азарх [3], Т. Дорохіна і Л. Рябус [28]. Коротеньку інформацію про агітаційні матеріали із закликом їхати на роботу до Німеччини на сторінках газети «Вісті Прилуччини» ми знаходимо у публікації О. Кіріченко [40].

Джерельною базою для даного дослідження є документи Держархіву Чернігівської області, де зберігається газета «Вісті Прилуччини» за 1941–1943 р. Відразу ж зазначимо, що в підбірці газет за 1941 р., яка складається з 26 номерів, відсутні № 1–3, 5, 8, 10. У підшивці номерів газети за 1943 р. відсутній № 39. Останній номер, який є в доступі за 1943 р. – це № 58 за 30 травня 1943 р. Літніх і вересневих номерів за 1943 р. в Держархіві немає. Тому, на матеріалах переважної більшості номерів газети, які збереглися, спробуємо висвітлити тему нашого дослідження.

17 вересня 1941 р. німецькі війська взяли місто Прилуки Чернігівської області [1, с. 3]. Почався окупаційний період, який тривав до звільнення міста радянською армією, у вересні 1943 р.

З приходом німців у місті поновлюється робота шкіл, міської бібліотеки, краєзнавчого музею, міського театру імені Тараса Шевченка та ін. Вже в жовтні 1941 р. побачив світ перший номер газети «Вісті Прилуччини».

Газета стала прилуцьким повітовим часописом, яку розповсюджували в період нацистської окупації передплатникам з м. Прилуки та сусідніх районів, а саме: Прилуцького, Варвинського, Срібнянського та ін. Редакторами газети в різні періоди були Ф. Харченко, Д. Пилипенко, В. Клязник. Але останні два були виконуючими обов'язки редактора. Видання виходило тричі на тиждень і складалося в неділю та п'ятницю з двох сторінок, а в середу – з чотирьох. Причиною збільшення обсягу газети стало введення з 3 грудня 1941 р. рубрики «Літературна сторінка».

Тираж газети не був постійним, і нараховував від 4030 до 6050 примірників. Редакція часопису розміщувалася в м. Прилуки, в будинку № 78 по вул. Костянтинівській (рад. Карла Лібкнехта) [40, с.144 – 145].

Газету передплачували як окремі громадяни, так і підприємства, установи міста та повіту. Вартість передплати у листопаді і грудні 1941 р. становила 2 крб. 55 коп. на місяць чи 5 крб. 10 коп. на останні два місяці року [21, с.2]. У 1942 р. газета суттєво подорожчала. Передплата на місяць у першому кварталі становила 4 крб. 70 коп., а на 3 місяці – 14 крб. 10 коп. [20, с.4]

Німецька тематика на сторінках газети «Вісті Прилуччини» у 1941 р. була представлена лише у рубриці «3 повідомлення німецьких озброєних сил». У 1942–1943 рр. з'явилася ще одна рубрика «3 головної квартири Фюрера». Як правило, це були новини вермахту нацистської Німеччини, промови Гітлера, основні закони, які друкували на першій сторінці газети.

Проте з метою обліку робочої сили м. Прилук, 19 грудня 1941 р. на першій сторінці газети було надруковано наказ військового коменданта міста, в якому всі працездатні міста від 16 до 45 років мали з'явитися у відділі праці для видачі їм карток праці. Безробітні мали оформити документи до 31 грудня 1941 р., а працездатні – до 15 січня 1942 р. У разі втрати роботи, безробітні протягом 24 годин обов'язково повинні були стати на облік у відділі праці, а також постійно з'являтися два рази на тиждень у відділ для контролю. За ці порушення карали грошовим штрафом чи навіть ув'язненням до 6 місяців. Наказом було заборонено керівництву закривати підприємства. Зміна місця роботи чи залишення робочого місця працівником також могло бути лише з дозволу відділу праці. За ці порушення карали ув'язненням, каторгою чи смертною карою [12, с.1]. 26 грудня 1941 р. в газеті цей наказ було знову продубльовано [13, с.1]. Проте вже 4 січня в газеті було опубліковане оголошення, в якому було наказано, щоб всі працюючі прилучани, з метою отримання робочих карток, зареєструвалися на біржі праці з 5 до 15 січня [55, с.2].

А 9 січня 1942 р. комендант міста підписав наказ про проведення перепису населення у Прилуках з 15 до 19 січня 1942 р. Керівник міста зобов'язав усіх мешканців міста чітко відповідати на запитання, які

будуть поставлені обліковцями, та по можливості пред'являти необхідні документи. Він попередив, що в разі протидії та поданню недостовірної інформації, винні будуть покарані [71, с.1].

Детальні рекомендації щодо проведення перепису «Вісті Прилуччини» надрукували в переддень заходу, а саме 14 січня 1942 р. У статті було зазначено, що для перепису населення старостатом було виділено кілька десятків обліковців, які мали працювати з 15 по 19 січня 1942 р. на своїх дільницях. Обліковцям було рекомендовано не поспішати заповнювати бланки, тактовно і культурно роз'яснювати людям незрозумілі запитання. А жителям Прилук було рекомендовано в ці дні перебувати більше вдома, привітно зустрічати обліковця і, не гаючи часу на різні розмови, дати відповіді на всі його запитання [36, с.1].

Журналісти газети сліdkували за ходом проведення перепису. І вже в черговому номері з'явилась перша стаття В. Бездольного, в якій він описав перший робочий день 2 обліковиць: Віри Кузьмівни Мискун і Лідії Кузьмівни Уляшенко. Жінки працювали в дільниці № 25, яка була на Пирятинському напрямку [4, с.1].

А вже наступного дня після закінчення перепису, а саме 20 січня 1942 р. староста м. Прилуки Пуха підписав наказ №14 Прилуцького міського старостату «Про порядок реєстрації населення в бюро реєстрації мешканців при міському старостаті», де кожна зміну квартири в м. Прилуки, кожне вибуття і прибуття до другої місцевості, всі випадки смерті реєструвати в бюро протягом 24 годин, а всі шлюби, народження – протягом тижня. За невиконання чи несвоєчасне виконання наказу на винних буде покладено штраф у розмірі 500 крб. або такі будуть ув'язнені [57, с.2].

Як видно із перелічених наказів, протягом 5 робочих днів було переписано все населення, яке проживало в місті Прилуки станом на 15 січня 1942 р., працездатні громадяни міста віком 16–45 р. отримали робочі картки праці у відділі праці, а також були встановлені нові правила реєстрації населення міста.

Нагадаємо, що вже 18 січня 1942 р. з українського Харкова до німецького Кельна вирушив залізничний ешелон з більш як тисячею пасажирів. За три дні було відправлено інший, але вже до Бранденбурга. Протягом місяця нацисти відправили з окупованої ними

України 5 ешелонів з кількома тисячами українців. Їхнє призначення – працювати на потреби «великого рейху». Саме за допомогою дармової робочої сили Німеччина намагалася вирішити кризу робочої сили у промисловості та сільському господарстві. Перші паростки цієї кризи почали з'являтися вже восени 1941 року, коли плани «блискавичної війни» з СРСР провалилися і вермахт змушений був мобілізувати до своїх лав чимало робітників і селян.

За ініціативою Рейхсфюрера Германа Герінга була розроблена програма залучення до роботи на заводах і фермерських господарствах людей із захоплених Німеччиною територій Східної Європи. З цього часу в Україні розпочалось проведення активної агітаційної роботи щодо виїзду української молоді до Німеччини, в якій провідну роль відводили пресі.

Не стала виключенням газета «Вісті Прилуччини». На сторінках газети у 1942–1943 р. друкували різноманітні матеріали про життя різних категорій населення в Німеччині (молоді, жінок), А.Гітлера, агітаційні матеріали щодо роботи в Німеччині українців, публікації про відправлення молодих людей до Німеччини та листи остарбайтерів. Коротко їх проаналізуємо.

Статті про Німеччину. Першою публікацією, з якої передплатники газети «Вісті Прилуччини» дізналися про соціальні відносини в Німеччині, стала стаття «Як організована німецька молодь». Невідомий автор описує різні молодіжні організації, які було створено в Німеччині в 20–30-х рр. ХХ ст. Першим став Національно-Соціалістичний союз молоді, створений А.Гітлером у Мюнхені ще в 1922 р.

В 1926 р., у Веймарі вперше виникла назва «гітлерівська молодь», яка на момент приходу А. Гітлера до влади, налічувала 20 тис. членів. На час війни до молодіжних організацій належали кілька груп, а саме: «Німецьке юнацтво» (Дейче Юнг-фольк), до якої належали хлопці віком 10–14 рр.; «Гітлерівська молодь» (Гітлерюгенд), куди входили підлітки 14–18 рр.; «Спілка юних дівчат» (Дер Юнгемедельбунд), в якій перебували дівчата 10–14 рр.; «Спілка німецьких дівчат» (Дер Бунд Дейчере Медель), до лав якої включали дівчат 18–21 рр. Для дівчат цього ж віку було організовано ще одну організацію «Віра і краса» (Гляубе унд Шейнгайт).

Головним завданням виховання було призвичаєння молоді до праці і дисципліни, зміцнення почуття обов'язків перед народом і батьківщиною. Виховання дівчат мало ту ж саму мету [97, с.2].

25 січня 1942 р. у газеті з'явилася нова публікація про організацію та діяльність організації «Трудовий фронт Німеччини». Організація об'єднала понад 25 млн. членів, до складу якої ввійшли робітники, службовці, підприємці та ін. У статті також розкриті питання обов'язкового соціального страхування від безробіття та від нещасних випадків робітників, службовців, кустарів, ремісників, хатніх робітниць Німеччини; діяльність бірж праці та лікарняних кас; пенсійного забезпечення інвалідів та осіб, які досягли 65 р., вдів та сиріт до 15 р.; професійного трудового навчання молоді та обов'язкової трудової повинності, яку відбувають молоді люди обох статей; охорони праці, яка поділялася в Німеччині на загальні заходи в галузі по охороні праці, охорону праці жінок та підлітків і догляду за реалізацією державою встановлених порядків.

Автор описує трудову повинність, яку відбували всі молоді люди обох статей, незалежно від соціального походження і професії. Юнаки на 55% працювали у сільському господарстві, і на 45 % – в інших галузях народного господарства. «Трудова повинність має величезне значення, передусім морально-виховне. Відбуваючи її, молодь знайомиться з методами праці, з її організацією, з обов'язками і відповідальністю, з правами трудової громади, з побутом і поглядами своєї країни», – читаємо в статті [67, с.2].

Значну увагу в статті приділено характеристиці **становища німецької жінки в суспільстві**. У країні не дозволялася праця жінок в гірничій промисловості, на будівельних складах, вечірня та нічна праця на транспорті, на вантажно-вивантажних роботах тощо. Жінки не працювали з 18 год. вечора до 6 год. ранку, а в суботу перерід святом з 17 год. Вагітним жінкам давали 6 тижневу відпустку перед пологами і 6 тижневу відпустку після народження дитини. У цей час її не могли звільнити з роботи. Якщо вона за цей час не зовсім одужала, то вона могла знаходитися і далі у відпустці та отримувати безкоштовну допомогу з лікарняної каси [67, с.2]. У цілому стаття була дуже змістовною і великою, зайняла майже всю сторінку випуску газети.

Темі жіноцтва було присвячено і чергову статтю, яку надрукували «Вісті Прилуччини» 25 лютого 1942 р. Невідомий автор розпочав статтю зі слів А.Гітлера, які той сказав в одній із своїх промов: «В Німеччині жінка є справжнім товаришем чоловіка – як у роботі, так і у справжній життєвій боротьбі» [29, с.2].

Автор наголошує, що в Німеччині жінка посідає таке ж місце в суспільстві, як і чоловік, проте для держави було б дуже корисним, якби сфера діяльності жінки обмежувалася лише сім'єю або домашнім колом. Проте це неможливо під час війни. Дописувач наводить статистику зростання кількості жінок, які працюють за фахом, з 3,6 млн. до 6,3 млн.

У статті дуже детально охарактеризовано законодавство Німеччини про охорону материнства і дитинства після приходу А.Гітлера до влади в 1933 р. Державою були вжиті заходи стосовно звільнення жінки від тяжкої праці в багатьох галузях. Було заборонено звільняти вагітних жінок за 5 місяців до народження дитини і 3 місяці після них, якщо не було вагомої на те причини. Під час вагітності недопускали використовувати жінок в надурочний час і в нічні зміни. Підприємство, на якому працювала жінка, разом з лікарняною касою сплачували повністю заробітну плату вагітним жінкам, які отримували 6 тижневу відпустку перед пологами і 6 тижневу відпустку після народження дитини. Матерям, які годували немовлят грудним молоком, було дозволено 2 рази на день відлучатися з роботи для годування немовлят. Для полегшення стану одружених жінок та жінок-матерів, були організовані спеціальні сади ясла, де діти перебували під час роботи їх матерів [29, с.2].

Ще одну статтю, опубліковану в газеті «Вісті Прилуччини», було присвячено веденню домашнього господарства німецькими жінками. В Німеччині були організовані навчальні заклади, так звані «школи для матерів», де за невелику плату або і безкоштовно кожна жінка могла пройти повний курс навчання. В програму курсу включені різні теми. Одним із напрямів було вивчення технік крою, шиття та ремонту старого одягу. Інший блок занять було присвячено кулінарії. На цих заняттях жінки навчалися готувати різноманітні смачні, дешеві і корисні страви. Також жінки навчалися основам догляду за новонародженими дітьми. Майже всі майбутні матері навчалися на

цьому курсі: купали, сповивали, годували і зодягали дитину. Замість дітей використовували ляльок, які за розмірами та вагою були схожими на дитину.

Особливу увагу на курсах приділяли вивченню жінками основ гігієни і наданню первинної домедичної допомоги членам родини. Особливо цінні були такі знання для сільських жінок, де лікаря важко було викликати.

Ще одним блок навчання було присвячено влаштуванню домашнього побуту. Слухачкам давали цінні вказівки щодо створення інтер'єру кімнат, підбору меблів, занавісок, ламп. А також навчали, як самим створити прості меблі чи зробити вишивки.

Заключний курс було присвячено проблемам виховання дітей. Тут їх навчали грати в різноманітні ігри; виготовляти іграшки з дерева, обрізків тканини тощо; рекомендували вивчити дитячі пісні. Як підсумував автор, ці цінні знання жінки передадуть своїм сім'ям і тим самим вони будуватимуть краще майбутнє німецького народу [63, с.2].

Економіка. До 53-ї річниці з дня народження А.Гітлера, на першій сторінці часопису «Вісті Прилуччини» було опубліковано велику статтю Вальтера Краузе «Фюрер Адольф Гітлер», в якій подано сторінки біографії керівника Німеччини. Значну увагу автор приділив аналізу його діяльності, починаючи з 1933 р., коли після закінчення Першої світової війни в країні була зруйнована економіка і перебувало на обліку в службах зайнятості 7 млн. безробітних. Автор стверджував, що за 9 років своєї діяльності А.Гітлер ліквідував безробіття та привів свій народ до соціального добробуту. «Фабрики запрацювали як ніколи раніш. Німецький робітник одержав пристойні робочі місця, праця знову стала змістом позитивного життя народу. У всіх скарбах нації кожен приймає участь з однаковим правом. Сьогодні німецькі робітники їдуть власними великими пароплавами від країни до країни, щоб відпочити і побачити світ. При Адольфові Гітлеру Німеччина знову стала першою континентальною країною світу» [43, с.1], – підсумував В.Краузе.

Автор статті проаналізував здобутки вермахту в ході Другої світової війни, коли «за 18 днів німецька армія розбила Польщу, за 6 тижнів – Францію, за 5 тижнів – Норвегію, за 16 днів – Грецію і Югославію» [43, с.1].

В іншій статті про Німеччину було вказано на основні підвалини озброєння в країні, подано характеристику основних галузей важкої промисловості та побудову потужної воєнної індустрії. «Країна випускає найкращі гармати, що виготовляються з найкращої сталі на найкращих машинах найсумліннішими, найнадійнішими та найдосвідченішими робітниками. Німецькі літаки – найшвидші в світі; мотори та кабіни в них зроблені з найкращих легких металів і з прекрасних благородних гатунків сталі. Найсильніші вибухові речовини в світі виробляють німецькі хіміки з найкращої сировини, спираючись на найточніші наукові дані та найсучасніший досвід» [68, с.4], – читаємо в статті.

І підсумовує свій допис автор висновком проте, що нині Німеччина зайняла перше місце в загальному розвитку індустрії, виховала кадри висококваліфікованих робітників, підготувала досвідчених хіміків та фізиків, випустила здібних інженерів, і цим створила всі передумови до розквіту воєнної індустрії [68, с.4].

10 червня 1942 р. «Вісті Прилуччини» надрукували статтю про подорож до Німеччини першої української делегації, до складу якої було включено трьох нинішніх і колишніх керівників колективних господарств Житомирщини (Я. А. Рокітенця, А. П. Грицяца, П. А. Трохимця). Аграрії побували в сільських населених пунктах Німеччини, завітали до кількох фермерів, ознайомилися із зразками сучасної техніки, яку використовують вони. Після повернення додому, чоловіки розповідали про фермерські господарства Німеччини, захоплювалися досягненнями німецьких селян. «Ми були в селах Вестфалії, – оповідає Яків Рокітенець, – в одному селі біля Герфорда ми бачили господарство селянина Йогана Маєра. Він має 380 га землі, 24 корови голландської раси, з яких кожна дає пересічно 4500 літрів молока на рік, 6 шт. робочих коней, 17 штук рогатого молодняка, 20 свиней. Його господарство існує ще з XVII століття. Кожне покоління залишає свій слід в господарстві і навіть у хатній обстановці», [86, с.4] – знаходимо у статті інформацію про велике фермерське господарство.

Про методи господарювання німецьких фермерів і технічне забезпечення їх господарств в роки німецько-радянської війни дізнаємося із статті А.С. Павлюка. «Багато праці в господарстві німецького селянина виконується електроенергією. Це: подавання сіна

на горище, водогін, січкаря, молотарка, віялка, прес та інше. Приміщення освітлене електрикою. Із нових сільськогосподарських машин цікаві: картоплекопальна машина та сіно гребка, яка так збудована, що після неї на луках не знайдете ні жодного стебла» [69, с.2], – читаємо в статті .

Темі праці в Німеччині присвячено ряд публікацій, надрукованих у газеті «Вісті Прилуччини». У статті «До чого прагне німецький соціалізм?» дописувач наголошує, що в цій державі працю зорганізовано. «Праця стала найкращою прикметою людини й тому нею ніхто тепер не сміє спекулювати, надуживати чи легковажити. Піднесення на відповідний рівень праці, збільшена продукція й збільшене споживання, а дальша рівноправність всіх працюючих відповідно до їх можливостей, забезпечили спільність буття, що його ніяка сила не може підірвати чи похитнути. Кожний, хто працює, створює рівночасно не тільки суспільство, але повне собі забезпечення як на час праці, так і на старість, чи на випадок недуги, або й взагалі нездібності до праці» [27, с.2], – стверджує автор.

20 травня 1942 р. «Вісті Прилуччини» опублікували статтю про систему заходів держави, яка направлена на формування еліти в Німеччині. Починаючи зі школи, найталановитіших учнів записували до спеціальних шкіл імені А.Гітлера, де вони отримували відповідне виховання, яке було необхідне для майбутніх політичних провідників Райху. Після закінчення школи серед молодих людей робили новий відбір найталановитіших. З 1934 р. було впроваджено державні професійні змагання. Завданням цих змагань було знайти в кожній професії і в кожному ремеслі найталановитіших та виявити приспані таланти. Спершу такі змагання відбувалися лише в рядах гітлерівської молоді, а з 1938 р. до них допускалися і дорослі з різних верств населення. Ці змагання відбувалися в кожному підприємстві окремо. Переможці окремих підприємств змагалися з переможцями вже інших підприємств. І таким чином учасники змагань готувалися до остаточних змагань на весь Райх, які мали як теоретичний, так і практичний характер. Водночас конкурсанти виконували завдання ідеологічного характеру, а також проходили спортивні випробування. Жінки, окрім цього, складала іспит на навички ведення домашнього господарства.

Закінчувалися ці змагання урочистим прийняттям переможця фігурером в канцелярії Райху.

Як відзначив невідомий автор, в цих щорічних змаганнях з кожним роком приймає участь все більше людей [74, с.4].

З метою обґрунтування причин введення продовольчих карток на сільського-господарську продукцію в Україні та правильного і рівного її розподілу, невідомий автор, який вказав лише ініціали С.П., у своєму дописі поділився досвідом врегулювання цього питання в Берліні взимку 1942 р.

У зв'язку з тим, що жінки-службовці звільнялися з роботи вечором, то не всі мали змогу купити ті овочі та фрукти, які купували жінки вранці, у зв'язку з їх відсутністю. Тому було проведено облік всіх споживачів. «Обербюргермейстер міста завів такий порядок: кожне господарство може одержати городину тричі на тиждень з відміткою на продовольчій картці. Щоб купувати городину могли і жінки-службовці, по вівторках, четвергах і суботах її продають лише їм. Крамниці і дрібні торгівці відпускають городину в залежності від зазначеного в картці числа душ. Прикріплення до певних крамниць немає: городину купують всюди, де вона є. Ті покупці, що вже купили городину, не є конкурентами тих, хто не встиг цього зробити, бо на картках при купівлі ставиться штампель» [78, с.2], – читаємо в статті.

Прикріплення людей до певних магазинів не було. Кожна господиня могла купити сільськогосподарську продукцію в будь-якому магазині. На відповідній картці ставляли штамп. Проте родини, які восени зробили запаси картоплі, вже взимку чи навесні позбавлялися права купувати її. На окремі сорти городини, які взимку продавалися в магазинах в дуже обмеженій кількості, вводили окремі картки [78, с.2].

Рубрика «Як живе німецький робітник». З метою подальшої агітації молоді до виїзду до Німеччини, з 24 червня 1942 р. у газеті «Вісті Прилуччини» з'явилася рубрика про життя німецьких робітників. Це були великі за обсягом статті, які друкували на третій сторінці газети. Їх метою став показ процесу формування та умов праці і життя робітничого класу Німеччини. Автором публікацій став колишній сільський вчитель – Олексій Якович Запорожець.

Олексій Якович народився в 16 березня 1915 р. в с. Тишківка Кіровоградської області. Був неодружений. На початку німецько-

радянської війни був призваний до лав червоної армії. Воював, проте потрапив в полон, і був відправлений на роботу до Німеччини [30, с.3]. Влітку 1942 р. чоловік проживав у Берліні.

У своїх записах він описував столицю, берлінське метро, екскурсії, порушував тему умов роботи і проживання робітничого класу в Німеччині, порівнював із умовами в СРСР.

Однією з висвітлених проблем у дописах стало навчання і виховання німецької молоді, адже ця тема йому була дуже близькою за родом діяльності. Як зазначає автор, до 6 років виховання нової людини в Німеччині відбувається в сім'ї, а далі діти вступають до школи, де навчаються вісім років. А далі самі підлітки обирають навчальний заклад. Хто хоче здобути лише середню освіту – ідуть в школу, а ті, які бажають отримати ще і якусь професію, – ідуть в професійні навчальні заклади. Як зазначає Олексій Якович, при багатьох підприємствах в Німеччині працювали фабрично-заводські школи, де учні протягом 3 років здобували фахову освіту. «П'ять днів на тиждень вчать, здобуваючи відповідну кваліфікацію, працюючи на верстатах під наглядом досвідченого майстра і його помічника. Один день тижня відведено для загальноосвітніх предметів – так закінчується середня освіта» [31, с.3], – підсумував автор.

Не оминув О.Я.Запорожець і питання грошового забезпечення учнів і подальшого кар'єрного зростання. Батьки учнів щотижня, протягом трьох років навчання своїх дітей у фабрично-заводських школах, отримували від заводу по 17 марок на утримання дітей. Учні, які гарно навчалися, також отримували щотижня від підприємства по 5 марок на особисті потреби. З метою забезпечення виробництва кваліфікованими кадрами, підприємства щорічно відправляли 8–10% здібних випускників для подальшого навчання [32, с.3].

Перебуваючи на одному з підприємств Берліна (нажаль його назва відсутня), Олексій Якович описав заводську школу, яка знаходилася на його території; робочий час працівників заводу та розмір їх заробітної плати. «Робочий день на заводі – вісім годин. Завод працює в дві зміни. Якщо ж завод має особливі замовлення, бажаючі робітники працюють ще 1–2 години понадурочно за окрему платню. При хорошій заробітній платі, а також при низьких цінах в Німеччині, не лише робітник має свій

велосипед, але їх мають і всі члени його сім'ї, які можуть їздити, починаючи трохи не з шестирічного віку» [32, с.3], – знаходимо в статті.

Щодо заробітної плати, то, як вказав автор, кваліфікований робітник на заводі отримував 1 марку 40 пфенігів на годину. Обід в їдальні заводу для дорослого коштував 35 пфенігів. А для учня – 10 пфенігів [32, с.3].

Не оминув Олексій Якович і тему дозвілля робітників заводу, описав роздягальню, кінозал та ін. Про медичне обслуговування робітників даного заводу О.Я. Запорожець написав наступне: «При заводі є медичний пункт з хорошими кабінетами: рентгенівським, зуболікарським, кварцевих ламп і інш. Тут заведені на кожного робітника картки. Всі робітники обов'язково щомісяця проходять медогляд. Але кожен може і повинен звертатися до лікаря в усякий час, почувавши будь яку нежить... . Один раз в шість місяців робітників просвічують рентгеном з фотографуванням грудної клітини» [33, с.3].

Узагальнюючи тему бурхливого розвитку німецької промисловості в 30-і рр. ХХ ст., О.Я. Запорожець наголосив, що в цей час держава почала вимагати з підприємців більшу частину прибутків фабрик і заводів витратити на охорону здоров'я та покращення культурно-побутових умов робітників. Були створені різноманітні державні інспекції, які контролювали виконання законів на виробництві. Для тих підприємств, які дотримуються чинного законодавства, держава давала пільги та зменшувала податки. І як приклад навів підприємство Берліну, де за останні роки без державних дотацій, а власними коштами було проведено реорганізацію [34, с.3].

Закінчив Олексій Якович свою статтю закликом українців самовіддано працювати на благо України, і надією на краще життя в Україні. «Після довгої і чорної непогоди почався весняний розквіт мого народу. До цього лише необхідно прикласти ще багато бурхливої, весняної праці. Як в Німеччині нове щасливе життя народу є плодом самовідданої енергійної праці, так і ми повинні працювати не покладаючи рук, щоб одержати багаті плоди своєї праці» [35, с.3], – підсумував автор цикл своїх статей про життя робітничого класу Німеччини.

«Німеччина, якою я її побачив» – так називалася стаття Н. Іркутського, яку було надруковано на сторінках часопису «Вісті

Прилуччини» у січні 1943 р. У своїй праці автор розповідає про життя в 5-мільйонному Берліні під час війни: «Німці – це порядок. ... Кожен німець – сам собі поліцай. Він не дозволяє порушення порядку ані собі, ані іншим. Він не потребує постійного гукання «не можна». В цьому сила Німеччини! У свідомій, зовнішній та внутрішній дисципліні, в порядності людей, в їхній чесності» [37, с.2].

Однією з тем, яку було порушено на сторінках газети «Вісті Прилуччини», стало **вивчення німецької мови**. Після відновлення роботи сільських шкіл в Прилуцькому повіті, розпорядженням інспектора шкіл повіту Ляшенка, яке було надруковано 1 лютого 1942 р., було введено до навчальних програм шкіл обов'язкове вивчення німецької мови, по 2 години на тиждень в кожному класі. Інспектор шкіл рекомендував вчителям на уроках мови прищеплювати санітарно-гігієнічні навички та звички культурного поведіння в школі, родині та з дорослими. «Години німецької мови мають зайняти почесне місце, як спосіб вивчення мови наших визволителів, як засіб єднання з великим німецьким народом» [54, с.2], – підсумував Ляшенко.

Враховуючи чисельні побажання молоді, в лютому 1942 р. міський відділ освіти організував в м. Прилуки курси по вивченню німецької мови. Станом на середину лютого 1942 р., на цих курсах вже навчалося більше 200 слухачів. Основна мета курсів полягала в тому, щоб кожен слухач, закінчивши навчання, міг вільно розмовляти німецькою мовою. Для виконання мети було поставлено ряд завдань: навчання здійснювати за точно складеним навчальним планом, щоб слухач після кожної лекції збагачував свій запас іноземних слів, міг поступово складати сам невеликі прості речення; рекомендувати педагогічному колективу не добирати нових людей в групи, в яких вже слухачі певний час навчалися; вимагати від слухачів, щоб ті більше працювали вдома; рекомендувати слухачам щоденно голосно читати зі словником книги чи газети німецькою мовою від 15 до 30 хв. та заучувати напам'ять по одному чи два цілі речення; радити слухачам розмовляти з носіями німецької мови; міській бібліотеці, яка мала відділ німецької літератури, підібрати легку для читання літературу, рекламувати і розповсюджувати її серед слухачів курсів [10, с.1].

З метою кращого запам'ятовування нових слів і вивчення німецької мови В.Таймир надав короткі методичні рекомендації для слухачів. Він

поділився власним досвідом з вивчення німецької мови. Автор спершу виконував вправи з правильної вимови голосних і приголосних звуків німецького алфавіту, а потім читав по кілька разів невеликі речення німецькою мовою. Після виконання цих вправ, автор статті перекладав українські тексти німецькою мовою, використовуючи словники [81, с.2].

Оголошення. Першим агітаційним матеріалом щодо роботи українців в Німеччині стало оголошення старости м. Прилук Пухи, в якому він 20 березня 1942 р. повідомив читачам газети «Вісті Прилуччини» про можливість чоловікам 17–50 років поїхати на роботу до Німеччини. «<...> Ви можете поїхати працювати до Німеччини. Під час переїзду Ви будете одержувати добре постачання. В Німеччині Ви будете добре забезпечені і знайдете добрі житлові умови. Платня також буде доброю: Ви будете одержувати гроші за тарифом і продуктивністю праці. Про Ваші родини дбатимуть весь час, коли Ви будете працювати в Німеччині <...>» [75, с.2], – читаємо в документі. Чоловіки, які бажають поїхати до Німеччини, мали подати заяви до біржі праці міста.

Таке ж оголошення було надруковано і в наступному номері газети [76, с.2].

15 травня 1942 р. «Вісті Прилуччини» надрукували звернення керівника вербувальної комісії м. Прилуки, в якому він пояснював, що під час відступу радянською владою в Україні були зруйновані різні підприємства та міста, і це привело до значного безробіття серед населення. Тому він просить українців доєднуватися до нової спільної праці, направленої на відбудову кращої Європи.

У своєму зверненні він закликав їхати до Німеччини представників різних категорії населення: селян, робітників, службовців, а також осіб, які не мають кваліфікації [93, с.1].

А 20 травня 1942 р. читачі газети змогли прочитати інтерв'ю керівника німецької вербувальної комісії доктора Кейлера, в якому він описав враження німецьких воїнів від побаченого життя в Україні: «Мільйони німецьких вояків за кілька місяців німецько-советської війни на власні очі побачили, які злидні приніс людям за 25 років свого панування большевизм» [15, с.3].

Доктор Кейлер описав умови праці в Німеччині для українських робітників, які вже працюють там. Він повідомив, що завербовані з

одного міста чи села в більшості випадків живуть компактними групами. Це зроблено для того, щоб вони були близько до своїх родичів чи друзів. Керівник вербувальної комісії повідомив, що вже поїхало на роботу чимало українських родин навіть з дітьми, яким виповнилося 14 років [15, с.3].

1 липня 1942 р. читачі газети ознайомилися з черговою статтею «Їдьте працювати до Німеччини», яку написав невідомий автор, підписавшись лише ініціалами Т.В. Спершу дописувач проаналізував умови життя в радянській Україні за останні два десятиліття, перерахував всі моральні і фізичні утиски радянської влади проти українців, а потім описав умови праці та проживання українських робітників у Німеччині. Закінчив автор зверненням до українців: «Добровільно, сміло їдьте працювати до прекрасної Німеччини, де сяє сонце справжньої волі добробуту і щастя людства» [80, с.1].

У цьому номері часопису також було опубліковано лаконічне коротке звернення Прилуцької вербувальної комісії: «Всі безробітні та неповністю завантажені роботою українські жінки та чоловіки можуть негайно зголоситись в бюро вербувальної комісії» [66, с.2].

Звернення вербувальної комісії до громадян із закликом їхати до Німеччини часопис «Вісті Прилуччини» друкував і в наступних літніх номерах у 1942 р. [25, с.1]. Восени 1942 р. таких звернень не друкували. У 1943 р. на сторінках часопису знову появились статті такого змісту [90, с.1].

З метою заохочення поїздки молоді до Німеччини на сторінках часопису почали друкувати і **вірші**. Ось як бажання сина їхати до Німеччини відобразила у своєму вірші Ніна Калюжна [39, с.1]:

Син мій в Німеччину їхати хоче

Син мій в Німеччину їхати хоче –
Нехай йому доля щастить!
Гляну я глибше в рідні очі,
Щоб в серці цвіла їх блакить.

Знаю, не можна урізати крила,
Обмежити стінами світ, –
Сина не тільки собі я ростила,
Не тільки мені його цвіт.

Щастя він хоче в житті відшукати.
Недолю минулу забудь, –
Ні, не мені його тут залишати,
Тінню впадати на путь.

Щастя він знайде у вільній роботі,
В праці, як день, золотій, –
Тому проводжаю його не в скорботі,
А в ясному світлі надій!

9 вересня 1942 р. «Вісті Прилуччини» надрукували вірша С.Чуприни. Ось як він описує свою майбутню поїздку на чужину [94, с.4].:

На захід [94, с.4].

Зоставайся мила, не сумуй, не треба
Плакати від того, що у ніч оцю
Я на Захід їду – в цьому є потреба.
Ну, а ти кохана тут ще попрацюй.

А якщо покличуть і тебе до праці
У краї рожевих ранків золотих,
Не вагайся. Сміло їдь і ти до праці,
Ми щасливі будем у краях отих.

Там ми все побачим – як працюють люди,
Як своє уміло там життя ведуть,
Як на власних землях, вільно на всі груди
Пахощі вдихають і вперед ідуть.

Навчимося і ми там, як на світі жити,
Як потрібно дома в себе працювать,
І повік з тобою будем щастя пити –
Працювать, боротись і відпочивать.

Вже з початку квітня 1942 р. на сторінках часопису «Вісті Прилуччини» почали публікувати **матеріали про конкретних людей, які бажали чи вже їхали до Німеччини та загальну статистику відправлених**. Так, 1 квітня 1942 р. «Вісті Прилуччини» опублікували статтю Л.Удайського «Поїдуть працювати в Німеччину». На цей час у відділі праці міського старостату написали заяви 150 бажаючих поїхати

до Німеччини, серед яких переважна більшість молоді. Проте були випадки, коли написали заяви чоловіки, старші 50 років. Було заплановано, що з 5 по 10 квітня 1942 р. при міському старостаті працюватиме медична комісія, яка визначатиме фізичну придатність громадян, які планували їхати на роботу до Німеччини [83, с.2].

22 квітня 1942 р. газета опублікувала чергову статтю О. Чуприни про українців, які вже працюють в Німеччині. Автор з піднесенням написав, що на даний час вже понад 100 тис. чоловік з України працюють в Німеччині. «Всі міста, всі села України посилають кращих синів свого народу, щоб відданою працею допомогти нашій визвольницькій, а це – священний обов'язок кожного українця» [95, с.4], – знаходимо в статті.

Дописувач повідомив, що в Прилуцькому міському та районному старостатах лежить велика кількість заяв від спеціалістів сільського господарства, трактористів, шоферів, інженерів та представників інших спеціальностей, з проханнями послати їх на роботу до Німеччини. Станом на 22 квітня 1942 р. було вже понад 230 чоловік бажаючих поїхати до Німеччини в м. Прилуки, а з сіл Прилуцького району вже отримано 34 заяви [95, с.4].

Учитель з Прилук – Д.К. Колесник своєю участю їхати до Німеччини був задоволений і дякував німецькому народові за визволення України від більшовицького панування. Він їхав з першим ешеленом молоді, який формувався в Прилуках, і закликав молодь Прилуччини наслідувати його приклад, вербуватися і їхати з України щоб побачити «щасливе життя, розквіт культури і цивілізації» [41, с.3].

Ще одну пафосну статтю з агітаційними елементами щодо роботи українців у Німеччині «Вісті Прилуччини» опублікували 24 травня 1942 р. Автор статті, який назвався псевдонімом Вірт, охарактеризував сучасні складні умови з працевлаштуванням населення в Україні через війну. Виходом із скрутною матеріальною ситуацією родин він запропонував безробітним їхати на роботу до Німеччини. «Кожен з них працюватиме на тих самих умовах, як і німецькі робітники. Працюючи за німецькими тарифами, українці, згідно одержаних відомостей, показують зразки продуктивної праці, своє безмежне бажання добре працювати на благо побудови Нової Європи... Обов'язок кожного чесного громадянина, який зараз не працює, всіма силами допомагати

Німеччині в побудові нового суспільства, нової звільненої України, Нової Європи» [18, с.4], – підсумував Вірт.

Автор повідомив, що вже більше 100 тисяч українців на даний момент працює в Німеччині, а з Прилуцького району перша партія завербованих також поїхала туди 22 травня 1942 р. [18, с.4]

В іншій своїй публікації Вірт описав день відправлення із залізничного вокзалу м. Прилуки до Німеччини першої групи завербованих з Прилуччини: «І ось, 22 травня прийшла сюди перша партія завербованих для праці на фабриках і заводах Великонімеччини. Невеличкий перон був заповнений людьми різного віку і статі. У кожного в руках чемодани, корзини, а молодь не забула взяти з собою й музичні інструменти.

Зручно вмотивившись на чемодані, баяніст грає веселі прощальні мелодії. Біля нього зібралась група молоді, яка охоче слухає музику. Недалеко від них друга група від'їжджаючих розмовляє з керівником ешелону, розпитує про умови праці, про німецький побут» [16, с.4].

Дуже коротку статтю написав Вірт про від'їзд другої партії завербованих, яка вирушила в дорогу 26 травня 1942 р. з Прилук. У цій групі переважала молодь. Як вказано в публікації, молоді люди бажали працювати на металургійних заводах Німеччини, з метою набуття ними відповідної кваліфікації [14, с.2].

У вівторок, 23 червня 1942 р. з Прилук поїхала чергова партія робітників до Німеччини. Місцем збору молоді став літній сад поблизу міського театру. Ось як описав невідомий дописувач, який вказав лише ініціали Г.В., цю подію: «4 година дня. В нещодавно відкритому саду біля міського театру грає духовий оркестр. Починає збиратися молодь, яка виїздить на роботу до Великонімеччини, їхні родичі, друзі та знайомі. Далі, в приміщенні театру силами акторського колективу для від'їжджаючих дається спеціальний концерт. Перед тим, як розпочати концерт, виступив представник німецької вербувальної комісії, промова якого перекладалася на українську мову.

Концерт, на диво був чудово підготовлений. Багатьох виконавців глядачі настирливо викликали на «біс» [23, с.4].

Описав Вірт відправлення до Німеччини і чергової партії прилучан, яка поїхала на роботу в кінці червня 1942 р. Автор зауважив, що у своєму житті він ніколи не бачив на вокзалі такого людського

поток, як в дні від'їзду молоді до Німеччини. «Привокзальний сад, перон, сквер були заповнені людьми. Сюди прийшли сотні чоловік, дівчат з валізками, корзинками або рюкзаками, щоб їхати на допомогу Німеччині у відбудові Нової Європи. Рідні і знайомі принесли чудові букети квітів. Звуки духового оркестру наповнювали прозорий червневий ранок чудовими мелодіями» [19, с.1], – написав Вірт.

У іншій своїй публікації Вірт описав роботу Вербувальної комісії генерального уповноваженого по набору робочої сили в Прилуках, якою керував Кітцінг. Вербувальна комісія розмістилася у невеликому будинку на розі Миколаївської та Вокзальної вулиць міста. Як зазначив дописувач, вона почала працювати в червні 1942 р., вербуючи прилучан на роботу до Німеччини. Станом на 1 липня 1942 р., протягом невеликого проміжку часу, завербувалося і виїхало до Німеччини більше 1500 осіб. Робота по відправленню молоді до Німеччини продовжилася і в липні. Щоденно приходили нові люди з метою одержати призначення на виїзд [17, с.1].

Для виїжджаючих до Німеччини, у газеті був надрукований словник понять, які в Німеччині молодим людям потрібно обов'язково знати. Як зазначалося в статті, у значенні цих слів відбивалася культура німців. Саме через ці поняття Німеччина стала великою і могутньою. Це такі поняття: arbeit (праця, труд), disziplin (дисципліна), muessigkeit (неробство), ordnung (порядок), puenktlichkeit (пунктуальність), vertrauen (довір'я) [58, с.4].

З другої половини 1942 р. на сторінках часопису «Вісті Прилуччини» почали друкувати різноманітні **світлини** з містами Німеччини, німецькими дорогами [2, с.1], сільським господарством [65, с.1], культовими спорудами [77, с.4], спортом [91, с.2], вихованням молоді [11, с.1], природою та ін. Іноді до світлин було подано дуже коротку інформацію. Цю роботу редакцією часопису було продовжено і в 1943 р. Світлини з короткою інформацією публікували по-різному. Іноді без заголовків лише з підписом світлини [42, с.2]. Але були світлини з заголовками вгорі, такими як: «Безтурботний погляд на майбутнє» [5, с.2], «Німецька церковна архітектура» [64, с.2] та ін.

Українські фахові робітники в Німеччині. Вже 26 червня 1942 р. «Вісті Прилуччини» надрукувала першу статтю про роботу і життя українців в Німеччині. «Перші вісті, які надходять з Німеччини,

свідчать, що український робітник та український спеціаліст добре здали іспит. Кожний українець через вроджену свою здібність легко та швидко вживається та приноровлюється до нових обставин праці та життя» [87, с.1], – читаємо в статті.

Автором були і проаналізовані умови праці та заробітна плата українських заробітчан, яка в середньому становила 430 крб. Проте дописувач наголосив, що багато робітників отримують по 700 крб. і більше, чого їм вистачає для нормального життя в Німеччині.

У статті було також порушено проблему листування остарбайтерів з рідними, яку на цей час вже вирішує німецька влада. Як запевнив автор статті, незабаром буде надійний поштовий зв'язок між робітниками і залишеними родинами в Україні [87, с.1].

«Українці – найкращі робітники» – таку назву мала стаття Ф. Харченка, в якій автор описав свою розмову з інспектором праці та представником пропаганди в м. Ніжині Штафелем, яка відбулася 9 липня 1942 р. Німецький чиновник повідомив, що мільйони українців вже працюють в Німеччині, і додав, що за даними Чернігівського вербувального інспекторства на цей час до Німеччини вже поїхало понад 350 тисяч українців. Він також ознайомив з розпорядженням німецької влади про щомісячну виплату 130 крб. родинам, члени яких поїхали на роботу до Німеччини. За його словами, на території України на цей час вже видано 30 тис. крб. [92, с.3]

Ф. Харченко зазначив, що тисячі українців, які на даний момент працюють в Німеччині, заслужили найкращої уваги перед німецькою державою з поміж інших працівників своєю дисциплінованістю, працездатністю, чесністю, любов'ю до праці. «За цю працездатність німецький нарід охоче і з великою радістю приймає на працю українців» [92, с.3], – підсумував журналіст.

З другої половини 1942 р. на сторінках часопису започаткували рубрику у світлинах «Українці працюють в Німеччині», де друкували світлини українських робітників на своїх робочих місцях [88, с.4], на сільськогосподарських роботах [88, с.2], на медогляді [89, с.2], на кухні [84, с.2], на відпочинку [85, с.2]. Цю рубрику було продовжено і в 1943 р.

Листи оstarбайтерів.

Нагадаємо, що з м. Прилуки та Прилуцького повіту Чернігівської області перша партія завербованих поїхала до Німеччини 22 травня 1942 р. [18, с.4] До 1 липня 1942 р. з Прилуччини було вже відправлено до Німеччини більше 1500 чоловік [17, с.1]. На початок серпня 1942 р. з Лівобережної України було відправлено понад 350 тис. робітників, проте зв'язку із рідними вони не мали [73, с.1].

На початок серпня 1942 р. в Україні працювала лише організація німецької польової пошти. Доставка пошти німецьких солдат була складною. Через військові дії нерідко кореспонденцію доводилося чекати кілька тижнів. У зв'язку з тим, що часто українські робітники не знали номерів польової пошти, вони не могли відправити свої листи додому. Іншою проблемою було те, що відправники писали листи кирилицею, яку німецькі службовці не завжди могли розібрати. Крім того, часто в листах іноді вказували неточну адресу, і тому дійти за призначенням ці листи вже не могли [73, с.1].

Проте деякі листи, все ж таки, потрапляли в Україну з людьми, яких відправляли з Німеччини назад до України. Однією з причин повернення була вагітність жінок. Цей привілей тривав до грудня 1942 р., коли вийшло розпорядження, яке забороняло відправляти вагітних жінок додому [24, с.238]. Причинами відправлення додому також були каліцтво, туберкульоз [73, с.1] та інші важкі недуги.

Офіційно писати листи оstarбайтерам дозволили у другій половині 1942 р. Спершу листи можна було відправляти в конвертах. І вже скоро рідні дізналися про справжні умови роботи та життя в Німеччині, які часто вони були нестерпними. Відтак потік бажаючих їхати до Німеччини на роботу враз припинився. Тому було видано нове розпорядження про листування оstarбайтерів лише на відкритих листівках 2 рази на місяць. Всі листи переглядав цензор, який замальовував чорною фарбою слова чи речення, які не подобалися. Тому написати в них про дійсні умови перебування оstarбайтера в «нацистському раю» вже не було можливим.

Перші листи оstarбайтерів газета «Вісті Прилуччини» надрукувала на першій сторінці 24 червня 1942 р., тобто через рік після початку німецько-радянської війни. Це були короткі повідомлення уродженців с. Борисполя Київської області Івана Федорова та Моті

Бойко батькам. У цих листах діти повідомляли рідним про режим праці та умови проживання в Німеччині.

Після листів було надруковане оголошення для українців та українок Прилуцької вербувальної комісії: «Німеччина бажає ще багато мати таких добрих робітників. Їдьте працювати до прекрасної Німеччини, де Ви знайдете добре харчування, хороші умови праці. Негайно зголошуйтеся до вербувальної комісії Кітцінга» [7, с.1].

А вже 1 липня 1942 р. було надруковано першого невеликого листа уродженки с. Пирогівці Чернігівської області, Ганни Гордієнко своїм рідним. Дівчина просила матір казати всім, щоб їхали до Німеччини, бо тут дуже добре [50, с.2].

3 липня 1942 р. на сторінках газети «Вісті Прилуцьчини» почали друкувати листи оstarбайтерів. Проте надруковано було їх зовсім мало. Іноді листи просто друкували, а іноді вводили в невеликі рубрики: «Читайте! Пишуть Ваші рідні й знайомі» та «„Ви думаете про нас – нам живеться добре“! Листи з Німеччини».

8 липня 1942 р. в газеті було зроблено роз'яснення щодо перебування відправлених з Прилуцьчини молодих людей у Києві та надруковано кілька їх листів від'їжджаючих. «В дні від'їзду завербованих на працю до Німеччини, деякі люди, бажаючи посягати ворожнечу між українським та німецьким народами, поширювали різні неймовірні чутки: нібито «поїзд із завербованими був розбомблений», що «він пішов в бік Гомеля і вони там вантажитимуть каміння», що взагалі їх доля після Прилук невідома. Для того, щоб батьків і родичів завербованих запевнити в здоров'ї та доброму настрої їх синів і дочок, ми командували в Київ нашого співробітника, який відвідав місце перебування, розмовляв з ними, взяв листи» [96, с.4], – читаємо в статті.

Зрозуміло, на пошті відбирали найкращі листи, де дописувачі нейтрально чи з захопленням розповідали про своє життя в Німеччині. Як правило, це були коротенькі повідомлення, до 10 простих речень, які передруковували в газеті.

Якщо проаналізувати їх зміст, то можна виокремити ряд тем, які порушували молоді люди в своїх листах. Це такі: слова вітання, заспокоєння рідних, дорога, місце роботи, житлові умови, їжа, одяг та взуття, дозвілля та ін. Коротко проаналізуємо зміст таких листів.

Всі листи Валентини Кириченко починаються з **вітання матері**: «Здрастуй дорога мамо!» чи «Люба мамо!» і закінчуються словами «Твоя Валя» [48, с.2; 49. С.1].

Молодими людьми в листах було порушено тему **заспокоєння рідних**, адже переважна більшість з молодих людей ніколи не була закордоном або взагалі безвиїзно проживала в своєму місті чи селі все життя. «Сповіджаю, що ми доїхали в Київ благополучно в четвер увечері. Ми тут усі свої. Просимо Вас, будь ласка, не турбуйтеся за нас, повернемося додому» [45, с.4], – знаходимо в листі, адресованому Омеляненко Федорі Титівні. Ще одна дописувачка, яку знаємо за іменем – Галина, 4 липня 1942 р. в листі до Тищенко З.С. та рідних написала наступне: «Ми зараз у Києві. Доїхали благополучно. Їдемо всі дівчата разом, а хлопців уже відправили. Так, що просим, щоб Ви не хвилювались. Нам тут хороше, весело: гуляєм, співаєм і ходимо в театр» [46, с.4]. Зрозуміло, ми не зможемо перевірити ці листи на достовірність і правдивість написаного, особливо про вільне пересування молодими людьми Києвом чи відвідування ними театру.

21 липня 1942 р. Михайло Котенко про свою подорож до Німеччини написав так: «Я доїхав до Німеччини хороше. У дорозі з 5 до 17 був забезпечений продуктами, яких вистачило аж до самого місця призначення. Про мене не турбуйтеся. Колись повернусь додому» [51, с.2].

В Україні одноосібні господарства були зруйновані радянською владою в 20–30-х рр., під час колективізації. В Німеччині, навпаки, приватному бізнесу надавали можливості розвиватися. То ж в 1942–1943 рр. частина українців потрапила на роботу в приватні одноосібні господарства. **Про роботу** і заробітну плату в одному з таких господарств Німеччини ми дізнаємося з листа Івана Турківського. «Я працюю удвох з Марусею у хазяйстві. В хазяйки є 600 га землі, 2 трактори, коні, воли, 50 штук корів, 150 свиней, 3 фабрики. Робочих поляків 8 чол., українців 2 чол., полонених французів 15 чол., німців 16 чол. Німці всі сімейні, поляки також сімейні. <...> Мені за місяць платять 31 марку, а Марусі 23. Працюємо з 7 год. ранку до 7 год. вечора; на обід 2 год., на полудень ½ год., а всього робочого часу 9 ½ год. <...> Робота неважка, бо вся механізована, скрізь електрика. Хочу сказати тобі, Уляно, коли б я знав, що так буде мені хороше, то треба було б

забрати і тебе. Тут німці живуть по 30 років у хазяйки. <...> Робота неважка, але чиста» [52, с.2]. Повний текст листа Івана Турківського до дружини Уляни подано в додатку А.

У листі Івана Федорова до рідних також знаходимо інформацію про роботу. «Нас працює в одного хазяїна 100 робітників. <...> На поле їдемо кіньми, не дивлячись, що поле близько» [53, с.1], – коротко описав свою роботу чоловік.

«Я знаходжусь у м. Ланзбезі (авт. Ландзберг). Мені дуже добре, їсти є що, хоч і роботи багато, але нічого» [50, с.2], – написала Ганна Гордієнко матері.

Валентина Кириченко про своє життя написала дуже коротко: «Живу і працюю в однієї господарки, літньої жінки. Вона мені як рідна і називає мене „моя дівчинко, Валя”» [48, с.2]. І додала, що вже гарно розмовляє німецькою мовою. У третьому листі дівчина повідомила матері наступне: «Я живу прекрасно, поправилась так, що можу одягнути тільки коричневу сукню.

Я ходжу в светрі і без косинки. Польові роботи закінчені, пораюсь біля дому. Господарка дуже задоволена мною. Недавно я їздила в місто Нордгаузен, відвозила в ремонт радіоприймач» [49, с.1].

Проте в листах молоді люди писали далеко не все, що вони переживали на чужині.

До своїх листів Валентина Кириченко додала дві **світлини**: свою та сестри, які можна розглянути на мал. 1.

Мал. 1. Фото Валентини Кириченко та Лідії Кириченко-Бак, зроблені в Німеччині в 1942–1943 рр., під час їх перебування на примусових роботах в Німеччині [48, с.2; 49. С.1]

У своїй біографії про подорож та роботу в 1942–1943 рр. в Німеччині Валентина Кириченко написала наступне: «Ми виїхали разом, але разом не довелося залишитися т. я. я, потрапивши на фабрику, втекла через два місяці, а сестра залишилася, але через три місяці вона втекла також. Додому повернутися не вдалося, т. я. затримали і відправили працювати в сільське господарство до бауера» [26, арк. 5–5 зв.]. Зазвичай, дорога до Німеччини тривала 10–14 днів. Значить, на роботу сестри потрапили в першій половині липня 1942 р., а у вересні 1942 р. Валентина вже втекла з фабрики, і її відправили до села, на збір врожаю.

Михайло Котенко про свою роботу повідомив наступне: «Тепер я разом з Василем, Іваном, дідом Павлом, Драгом Євгеном та ще п'ятьма хлопцями працюю у хазяїна. Квартирою забезпечений. Гарно годують» [51, с.2].

У листах до своїх рідних деякі оstarбайтери детально повідомляли про свої **умови проживання**. Ось як описує це Іван Турківський: «Кожному сімейному окрема квартира, ліжка, матрац, простирadlo, пухова подушка, одне одяло сезонне, пухова перина» [52, с.2]. Іван Федоров написав про своє матеріальне забезпечення наступне: «Тільки ми приїхали, нас розмістили по 4–5 душ до однієї кімнати, дали ліжка, ковдри, простирadла, рушники, чашки, миски. Одержуємо також і мило» [53, с.1].

Однією з поширених тем в листах було **харчування**. «Їмо 4 рази на день: ранком каву, обід з 2 блюд кожен день перемінний, полуднуємо. Вечеря буває навіть з трьох блюд. Кожен день дають чоловікам по пляшці пива в обід та ввечері. Їмо завжди м'ясне і без норми. Їж скільки схочеш. Хліба дають 500 гр. <...> Порядок такий: хазяйка і всі робочі їдять в їдальні за одним столом і одне» [52, с.2], – читаємо в листі І. Турківського.

Іван Федоров написав про харчування наступне: «Їмо дуже смачно. Одержуємо цукор, хліб по 400 грамів на день, мармелад, сир голландський, маргарин, ковбасу. Крім цього, нам варять ще тричі на день» [53, с.1].

Мотя Бойко дуже коротко написала про їжу: «Жити мені добре. Їмо скільки хочемо. Ми також одержуємо картки на продукти» [47, с.1].

Головною темою для всіх листів Валентини Кириченко до матері є **життя її сестри** в Німеччині. У першому листі вона запитала матір про листування Ліди з нею [48, с.2]. А з самого початку наступного листа, щоб заспокоїти матір, Валентина написала: «Ліда була в мене. Вона гостювала цілий тиждень, а тепер працює в бургомистра, недалеко від мене. Я думаю в неділю поїхати до неї. Вона пише, що їй дуже хороше, обов'язки в неї такі: доїть дві корови та допомагає працювати по господарству. Нехай учиться працювати, це в житті пригодиться» [49, с.1]. І далі дівчина додала, що і Ліда також придбала собі дві кофтинки, маркізетову блузочку і гарні перчатки.

А в третьому листі Валя роздумує над тим, щоб влаштувати сестру працювати у кондитерській, яка є у її селі. І пише про подарунки, які вона купила Ліді у Нордгаузені [49, с.1].

Проблема забезпечення працюючих українців **одягом і взуттям** також часто порушувалася в листах остарбайтерів. «Мамо! Я ходжу в усьому їхньому (черевики, плаття), живу по-культурному» [50, с.2], – читаємо в листі Ганни Гордієнко.

В одному з своїх листів Валентина Кириченко також написала матері про придбання собі одягу та взуття. «Мамо, я купила шерстяну сукню, черевички на Віденському підборі та кімнатні черевички, два фартушки, чорну спідницю, три пари шовкових панчоx та інше» [49, с.1], – читаємо в листі.

Окремі остарбайтери порушували тему **відпочинку і дозвілля**. Про свій відпочинок І. Турківський написав коротко: «Неділя – вихідний день, на подвір'ї церква, віра така сама. Правильно казали, що німці живуть добре. Так і правда, що живуть» [52, с.2]. Мотя Бойко також повідомила рідним, що їй зовсім не скучно жити в Німеччині, і щонеділі у них показують кіно [47, с.1].

Не полишала Валентина Кириченко **мрію про повернення додому**. «Через рік я приїду у відпуск на 2 або 3 тижні. <...> Додому приїду справжньою німецькою дівчиною, мене вже і тепер не відрізняють від німецьких дівчат» [48, с.2], – читаємо в першому листі. І в другому листі донька також обіцяє матері приїхати у відпустку з сестрою до нового року [49, с.1]. Проте ці мрії так і залишилися для неї нездійсненими ні в 1943, ні в 1944 рр.

Окрім листів на сторінках часопису друкували і спогади колишніх остарбайтерів, які вже повернулися додому. Марія Буримова змушена була повернутися додому через хворобу, про що дуже шкодувала. Відгуки про роботу в Німеччині в жінки були позитивні [6, с.2].

У 1943 р., з метою подальшої агітації молоді до поїздки в Німеччину, на сторінках часопису «Вісті Прилуччини» почали друкувати статті про умови проживання українських робітників, які працювали на великих підприємствах Німеччини. «Їм добре у Німеччині» – таку назву мала одна із публікацій про роботу українських жінок на одному з великих збройних заводів Німеччини. 240 українок проживали в окремому будинкові, де окрім спальних були кімнати для кравчинь і швачок, кімнати дозвілля і для ізоляції легко хворих працівниць. У підвальному приміщенні були душові і пральні приміщення [38, с.1].

Проте таких статей було не багато. Однією з них була стаття «Побачили Німеччину на свої очі» [72, с.1], в якій також було описані враження від Німеччини вчдвідувачів.

Висновок. Таким чином, на сторінках газети «Вісті Прилуччини» за 1941–1942 р. яскраво прослідковуються покрокові дії нацистської окупаційної влади щодо робочої сили на Прилуччині. На першому етапі (грудень 1941 – січень 1942 рр.) – це облік безробітних та працюючих, видача їх робочих карток, а також перепис населення м. Прилуки. А вже з січня 1942 р. на сторінках газети почали публікувати статті, в яких подавали різноманітну інформацію про умови праці та життя в Німеччині різних категорій населення.

З 1 лютого 1942 р. появились дописи про вивчення німецької мови на відповідних курсах та в сільських школах. У березні 1942 р. в газеті стали друкувати оголошення про поїздки бажаючих працювати в Німеччині та відправлення перших партій робітників з Прилуччини до Третього Рейху. А вже з літа 1942 р. на сторінках газети почали друкувати перші листи остарбайтерів. Метою була агітація молоді до добровільного виїзду на роботи до Німеччини. Редакцією газети відбиралися позитивні листи, в яких молоді люди описували своє гарне і забезпечене життя, а також агітували читачів і спонукали їх до поїздки у Німеччину.

Спершу це були листи уродженців Київської області. А з 1 липня 1942 р. стали друкувати листи уродженців Прилуцького повіту. Проте їх не було багато у зв'язку з тим, що офіційно писати листи оstarбайтерам дозволили лише в 1942 р., а вже у вересні 1943 р. Чернігівську область від нацистів було звільнено. У зв'язку з цим німецька пошта перестала працювати на неконтрольованих ними територіях, і листи оstarбайтерів з Німеччини надходили лише на ті території України, які були під їх контролем.

Якщо проаналізувати зміст листів, то можна виокремити ряд тем, які порушували молоді люди, а саме: заспокоєння рідних, дорога, місце роботи, житлові умови, їжа, одяг та взуття, дозвілля та позитивні враження від Німеччини.

Окрім листів у 1942 і 1943 р. на сторінках газети друкували чимало світлин з містами, пам'ятками архітектури Німеччини, а також фотографії українських робітників за кордоном.

Після початку наступальних операцій червоною армією у 1943 р., газета «Вісті Прилуччини» припинила свою діяльність. І вже після вигнання нацистів з Чернігівщини радянська влада розпочала відновлення своєї преси.

Матеріали газети «Вісті Прилуччини» за 1941–1943 рр. на довгі десятиліття потрапили під гриф «цілковито таємно». Всіх авторів листів, які були опубліковані в окупаційній пресі, по поверненню їх додому чекала фільтрація. В.Кириченко [60, с.334–341] депортували з України, а І. Турковського [59, с.353–361] чекало кримінальне переслідування.

ДОДАТОК А

Лист Івана Турківського [52, с.2]

Лист з Німеччини. Доброго здоров'я, дорога Уля!

Перш за все повідомляю тебе, що я жив і здоров і почуваю себе добре відносно здоров'я. Я працюю удвох з Марусею у хазяйстві. В хазяйки є 600 га землі, 2 трактори, коні, воли, 50 штук корів, 150 свиней, 3 фабрики. Робочих поляків 8 чол., українців 2 чол., полонених французів 15 чол., німців 16 чол. Німці всі сімейні, поляки також сімейні. Кожному сімейному окрема квартира, ліжко, матрац, простирадло, пухова подушка, одне одіяло сезонне, пухова перина. Мені за місяць платять 31 марку, а Марусі 23. Працюємо з 7 год. ранку

до 7 год. вечора; на обід 2 год., на полудень ½ год., а всього робочого часу 9 ½ год. Імо 4 рази на день: ранком каву, обід з 2 блюд кожен день перемінний, полуднуємо. Вечеря буває навіть з трьох блюд. Кожен день дають чоловікам по пляшці пива в обід та ввечері. Імо завжди м'ясне і без норми. Їж скільки схочеш. Хліба дають 500 гр.

Робота неважка, бо вся механізована, скрізь електрика. Хочу сказати тобі, Уляно, коли б я знав, що так буде мені хороше, то треба було б забрати і тебе. Тут німці живуть по 30 років у хазяйки. Порядок такий: хазяйка і всі робочі їдять в їдальні за одним столом і одне. Робота неважка, але чиста. Неділя – вихідний день, на подвір'ї церква, віра така сама. Правильно казали, що німці живуть добре. Так і правда, що живуть.

Поки прощавай. Ваня.

Х. Турківський, ТУРКІВСЬКИЙ ІВАН.

Список використаних джерел

1. 17 вересня – річниця вступу німецьких військ у місто Прилуки / Вісті Прилуччини. 1942. № 110. 20 вересня. С. 3
2. Автомобільні дороги Райху. Вісті Прилуччини. 1942. №105. 9 вересня. С.1.
3. Азарх І. Газета «Українське Полісся» як джерело вивчення процесу де більшовизації Чернігівщини в 1941–1943 рр./ Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей. – К., 2016. Вип.18. С.8–28.
4. Бездольний В. В перший день перепису. Вісті Прилуччини 1942. №6. 18 січня. С.1.
5. Безтурботний погляд на майбутнє. Вісті Прилуччини. 1943. №57. 27 травня. С.2.
6. Буримова М. Звращень про Німеччину. Вісті Прилуччини. 1943. №10. 24 січня. С.2.
7. Вербувальна комісія. Чоловіки та жінки України! Вісті Прилуччини. 1942. № 72. 24 червня. С.1.
8. «Ви думаете про нас – нам живеться добре!» Листи з Німеччини. Вісті Прилуччини. 1943. № 56. 23 травня. С.2.
9. «Ви думаете про нас – нам живеться добре!» Листи з Німеччини. Вісті Прилуччини. 1943. № 57. 27 травня. С.1.

10. Вивчаймо німецьку мову. Вісті Прилуччини. 1942. №21. 22 лютого. С.1.
11. Виховання провідного політичного молодняку. Вісті Прилуччини. 1943. №3. 7 січня. С.1.
12. Військовий місцевий комендант. Наказ. Вісті Прилуччини 1941. №22.19 грудня. С. 1.
13. Військовий місцевий комендант. Наказ. Вісті Прилуччини 1941. №25. 25 грудня. С.1.
14. Вірт. Виїхала друга група завербованих. Вісті Прилуччини. 1942. №61. 29 травня. 2 с.
15. Вірт. Їдьте до Німеччини. Вісті Прилуччини. 1942. №57. 20 травня. С.3.
16. Вірт. Перша партія завербованих виїхала до Німеччини. 1942. №60. 27 травня. С.4.
17. Вірт. У вербувальній комісії. Вісті Прилуччини. 1942. №75. 1 липня. С.1.
18. Вірт. Шлях до єдиної спільно їпраці. Вісті Прилуччини. 1942. №59. 24 травня. С.4.
19. Вірт. Щасливої дороги. Вісті Прилуччини. 1942. №75. 1 липня. С.1.
20. Вісті Прилуччини 1941. №21.17 грудня. С. 4.
21. Вісті Прилуччини 1941. №4. 7 листопада. С.2.
22. Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси . Київ: Наукова Думка, 2011. Книга друга. С.44–91.
23. Г.В. Концерт для від'їжджаючих. Вісті Прилуччини. 1942. №73. 26 червня. 4 с.
24. Грінченко Г. Радянські жінки на примусових роботах Третього Райху: [об]риси [по]военних [ре]презентацій. Жінки Центральної та СхідноїЄвропи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць/за наук. ред. Докторки істор. наук Г.Грінченко, канд. істор. наук К.Кобченко, канд. істор. наук. О.Кісь. Київ: ТОВ «АРТКНИГА», 2015. С.238.
25. Громадяни і громадянки! Вісті Прилуччини. 1942. №78. 8 липня. С.1.

26. ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп.1. Спр. 50455. Арк. 5–5 зв.
27. До чого прагне німецький соціалізм? Вісті Прилуччини. 1942. №62. 31 травня. С.2.
28. Дорохіна Т. і Рябус Л. Редакція газети «Українське Полісся» в Чернігові у період німецької окупації 1941–1943 років / Сіверянський літопис. 2018. № 5. С.183–188.
29. Жінка в націонал-соціалістичній державі. Вісті Прилуччини. 1942. №22. 25 лютого. С.2.
30. Запорожець О.Я. Як живе німецький робітник. Вісті Прилуччини. 1942. № 72. 24 червня. С.3.
31. Запорожець О.Я. Як живе німецький робітник. Вісті Прилуччини. 1942. № 75. 1 липня. С.3.
32. Запорожець О.Я. Як живе німецький робітник. Вісті Прилуччини. 1942. № 78. 8 липня. С.3.
33. Запорожець О.Я. Як живе німецький робітник. Вісті Прилуччини. 1942. № 81. 15 липня. С.3.
34. Запорожець О.Я. Як живе німецький робітник. Вісті Прилуччини. 1942. № 84. 22 липня. С.3.
35. Запорожець О.Я. Як живе німецький робітник. Вісті Прилуччини. 1942. № 87. 29 липня. С.3.
36. Зразково провести перепис населення. Вісті Прилуччини 1942. №5. 14 січня. С.1.
37. Иркутський Н. Німеччина, якою я її побачив. Вісті Прилуччини. 1943. № 8. 20 січня. С.2.
38. Їм добре у Німеччині. Вісті Прилуччини. 1943. №17. 10 січня. С.1.
39. Калюжна Н. Синмій в Німеччину їхати хоче. Вісті Прилуччини. 1942. №78. 8 липня. С.1.
40. Кіріченко О. Газета «Вісті Прилуччини» як історичне джерело історії Чернігівщини періоду нацистської окупації (1941–1943) Сіверянський літопис. 2019. №3. С.134–135.
41. Колесник Д.К. Я задоволений своєю участю. Вісті Прилуччини. 1942. №57. 20 травня. С.3.
42. Королівська площа в Мюнхені. Вісті Прилуччини. 1943. №58. 30 травня. С.2.
43. Краузе В. «Фюрер Адольф Гітлер». Вісті Прилуччини. 1942. №44. 19 квітня. С.1.

44. Латиські і українські робітники у Німеччині. Вісті Прилуччини. 1943. №6. 15 січня. С.2.
45. Лист, адресований Омельяненко Федорі Титівні, в с. Антонівку Варвинського району. Вісті Прилуччини. 1942. № 78. 8 липня. С.4.
46. Лист, адресований Тищенко С.З., в с. Ковтунівку Яблунівського району. Вісті Прилуччини. 1942. № 78. 8 липня. С.4.
47. Лист Бойко Моті рідним у с. Бориспіль. Вісті Прилуччини. 1942. №72. 24 червня. С.1.
48. Лист від Кириченко Валентини – Кириченко Катерині у м.Прилуки, вул. Костянтинівська, 92. Вісті Прилуччини. 1943. №56. 23 травня. С.2.
49. Лист від Кириченко Валентини – Кириченко Катерині у м.Прилуки, вул. Костянтинівська, 92. Вісті Прилуччини. 1943. №57. 27 травня. С.1.
50. Лист Гордієнко Ганни до рідних. Вісті Прилуччини. 1942. № 75. 1 липня. С.2.
51. Лист Котенка Михайла, адресований Котенку в с. Мала Дівиця. Вісті Прилуччини. 1942. № 92. 9 серпня. С.2.
52. Лист Турківського Івана до Уляни, в х. Турківський Прилуцького району (нині не існуючий). Вісті Прилуччини. 1942. № 89. 2 серпня. С.2.
53. Лист Федорова Івана рідним у с. Бориспіль. Вісті Прилуччини. 1942. № 72. 24 червня. С.1.
54. Ляшенко. В сільських школах вивчатимуть німецьку мову. Вісті Прилуччини. 1942. №12. 1 лютого. С.2.
55. Місцевий комендант. Оголошення для безробітних і працюючих. Вісті Прилуччини 1942. №2. 4 січня. С.2.
56. Морозова А. „...Здесь вы узнаете почти всю правду... Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства (серія: „Пам'яткознавство Північного регіону України“, №6). 2014. Випуск 18 (21). С.70–82.
57. Наказ №14 Прилуцького міського старостату від 20 січня 1942 р. м.Прилуки. Вісті Прилуччини 1942. №7. 21 січня. С.2.
58. Наші поради від'їжджаючим до Німеччини. Вісті Прилуччини. 1942. №63. 3 червня. 4 с.

59. Нестеренко Л.О. З історії листа остарбайтера Івана Турковського. / The 10th International scientific and practical conference “Scientific research: modern challenges and future prospects” (May 12-14, 2025) MDPC Publishing, Munich, Germany. 2025. С. 353–361.
60. Нестеренко Л.О. Листи остарбайтери Валентини Кириченко з Німеччини та її життя після повернення в СРСР. / The 8th International scientific and practical conference “Scientific research: modern challenges and future prospects” (March 17-19, 2025) MDPC Publishing, Munich, Germany. 2025. Р. 334–341.
61. Нестеренко Л.О. Остарбайтери Чернігівщини: вербування, умови праці на чужині та життя після повернення / Л.О.Нестеренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Випуск 42. С.153–161.
62. Нестеренко Л.О., <...> Я не желала жить в Советском Союзе, я желала жить в Германии и для этого предпринимала меры бежать в Германию <...>”. Сторінки життя Юти Густавівни Кельм (Лідії Іванівни Кельман) / Л. О. Нестеренко // Сіверянський літопис. 2019. №2. С.137–149.
63. Німецька мати в школі. Вісті Прилуччини. 1942. №61. 29 травня. С.2.
64. Німецька церковна архітектура. Вісті Прилуччини. 1943. №58. 30 травня. С.2.
65. Німецькі міські дівчата вчать доїти, щоб також тут уміти допомогти. Вісті Прилуччини. 1942. №106. 11 вересня. С.1.
66. Оголошення Прилуцької вербувальної комісії. Вісті Прилуччини. 1942. №75. 1 липня. С.2.
67. Олександрович Г. Організація праці в Великонімеччині. Вісті Прилуччини. 1942. №9. 25 січня. С.2.
68. Основні підвалини озброєння Німеччини. Вісті Прилуччини. 1942. №16. 11 лютого. С.4.
69. Павлюк А.С. Німецьке село сьогодні. Вісті Прилуччини. 1943. №58. 30 травня. С.2.
70. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ: Інститут історії України, 2009. 284с.

71. Перепис населення в м. Прилуках. Вісті Прилуччини 1942. № 4. 11 січня. С.1.
72. Побачили Німеччину на свої очі. Вісті Прилуччини. 1943. №17. 10 січня. С.1.
73. Праця українських робітників у Німеччині. Вісті Прилуччини. 1942. №90. 5 серпня. С.1.
74. Професійні змагання Райху. Вісті Прилуччини. 1942. №57. 20 травня. С.4.
75. Пуха. Чоловіки міста Прилуки! Вісті Прилуччини. 1942. №32. 20 березня. С.2.
76. Пуха. Чоловіки міста Прилуки! Вісті Прилуччини. 1942. №33. 22 березня. С.2.; Пуха. Чоловіки міста Прилуки! Вісті Прилуччини 1942. №34. 25 березня. С.2.
77. Ратуша і церква Божої Матері в Бремені. Вісті Прилуччини. 1942. №110. 20 вересня. С.4.
78. С.П. Як урегульовано в Берліні постачання городиною. Вісті Прилуччини. 1942. №26. 6 березня. С.2.
79. Салата О. Періодичні видання в системі нацистської пропаганди на окупованих територіях України у 1941–1943 роках/ Київські історичні студії: науковий журнал 2020 р. • № 2 (11). С. 116 – 124.
80. Т.В. «Їдьте працювати до Німеччини». Вісті Прилуччини. 1942. №75. 1 липня. С.1.
81. Таймир В. Як я вивчаю німецьку мову. Вісті Прилуччини. 1942. №30. 15 березня. С.2.
82. У роки неволі. Листи, спогади, свідчення громадян Чернігівщини про перебування у неволі у роки Другої світової війни: зб. док. і матеріалів / упоряд.: Р.Б.Воробей, Н.М. Лобанова, І.М. Рябчук; відп. ред. та авт. передм. Р.Б.Воробей. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – 464 с.
83. Удайський Л. Поїдуть працювати до Німеччини. Вісті Прилуччини. 1942. №37. 1 квітня. С.2.
84. Українські робітники у Німеччині. Вісті Прилуччини. 1942. №118. 9 жовтня. С.2.
85. Українські робітники у Німеччині. Вісті Прилуччини. 1942. №119. 11 жовтня. С.2.

86. Українські селяни гостюють в Німеччині. Вісті Прилуччини. 1942. №66. 10 червня. С.4.
87. Українські фахові робітники в Німеччині. Перші спостереження. Вісті Прилуччини. 1942. №73. 26 червня. С.1
88. Українці працюють в Німеччині. Вісті Прилуччини. 1942. №105. 9 вересня. С.4.
89. Українці працюють в Німеччині. Вісті Прилуччини. 1942. №135. 18 листопада. С.4.
90. Українці та Українки! Вісті Прилуччини. 1943. №4. 10 січня. С.1.
91. Фізкультура формує життя німецького народу. Вісті Прилуччини. 1942. №140. 20 листопада. С.2.
92. Харченко Ф. «Українці – найкращі робітники». Вісті Прилуччини. 1942. №81. 15 липня. С.3.
93. Чоловіки та жінки України! Вісті Прилуччини. 1942. №55. 15 травня. С.1.
94. Чуприна С. На захід. Вісті Прилуччини. 1942. №105. 9 вересня. С. 4.
95. Чуприна Ол. 100 000 українців працюють у вільній Німеччині. Вісті Прилуччини. 1942. №45. 22 квітня. С.4.
96. Читайте! Пишуть Ваші рідні й знайомі. Вісті Прилуччини. 1942. № 78. 8 липня. С.4.
97. Як організована німецька молодь. Вісті Прилуччини. 1942. №4. 11 січня. С.2.